

Розслідування справи за непрямими доказами: метод М. Є. Євгеньєва

Анатолій Старушкевич *

* Канд. юрид. наук, доцент, Київський НДІСЕ, м. Київ, Україна,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7659-6646>, e-mail: stargdoc@gmail.com

DOI: [10.32353/khrife.1.2023.09](https://doi.org/10.32353/khrife.1.2023.09) УДК 343.98

Надійшло 13.01.2023 / Рецензовано 23.01.2023 / Прийнято до друку 25.01.2023 /
Доступно онлайн 31.03.2023

Доведено, що основою методу розслідування справи за непрямими доказами, розробленого радянським криміналістом М. Є. Євгеньєвим, є концепція непрямих доказів, поширення якої зумовила політична ситуація 1930–1940-х рр., зокрема прагнення органів слідства та прокуратури у справах про «терористичні акти» і «політичні змови» отримувати від обвинувачених зізнання вини, яке на той час вважали основним і вирішальним доказом. Зазначено позитивні якості методу: логічна структурованість, простота для сприйняття практичними працівниками, урахування традиційних чинників раптовості та протидії розслідуванню, використання діяльнісного та комплексного підходів, алгоритмічності та етапності розслідування злочинів. Оперування прямими доказами не є проблемним для слідчого: складнощі спричиняють саме непрямі докази. За кожним доказом обвинуваченого слід докладно допитати, а всі його пояснення ретельно перевірити. З'ясовано, що розробник методу не розкрив форми зв'язків непрямих доказів, приділив недостатньо уваги особливостям оцінки непрямих доказів. Водночас констатовано, що метод М. Є. Євгеньєва є вагомим кроком до становлення вчення про методи розслідування кримінальних правопорушень і теоретичних основ сучасної криміналістичної методики. Мета статті — науковий аналіз методу розслідування справи за непрямими доказами, розробленого М. Є. Євгеньєвим, для з'ясування його ролі у становленні криміналістичного вчення про методи розслідування кримінальних правопорушень. У дослідженні застосовано методи наукового пізнання: спостереження, порівняння, абстрагування, аналіз, синтез, моделювання тощо.

Ключові слова: метод пізнання в криміналістиці; метод розслідування; розслідування кримінальних правопорушень; історія криміналістики; криміналістична методика; непрямі докази; побічні докази.

Постановка наукової проблеми

На нашу думку, більш вдалими та докладними є наукові дослідження, у яких витоки, передумови, процес становлення та розвиток предмета, що вивчається, проаналізовано в певні історичні часові й локальні територіальні проміжки з урахуванням загальноісторичного та культурного контекстів¹. Саме в такому контексті ми розглянули метод розслідування справи за непрямими доказами, розроблений М. Є. Євгенєвим.

На межі 1930–1940-х рр. у Радянському Союзі цілком сформувалась тоталітарна система: опозицію ліквідовано, а влада однієї партії в державі набула безконтрольної сили. Партійна влада швидко зрослася із владою державного апарату, що зумовило створення та поширення адміністративно-командної системи управління. Боротьба в керівництві партії зміцнила одноосібну владу, що зумовило масові репресії, супроводжувані «чистками» як у самій партії, так і в держапараті.

Усі ці процеси відбувалися одночасно з ідеологічним переглядом багатьох наукових галузей. Командно-адміністративна система управління жорстко спрямувала розвиток правової

системи, як і державного апарату загалом, на власне зміцнення й подальшу централізацію. Характерна ознака тодішньої правової системи — пріоритет загальносоюзного законодавства над республіканським². Схожі тенденції супроводжували реорганізацію прокуратури, суду, міліції. Прокурорські органи вивели із підпорядкування Нарком'юстів і підпорядкували Прокуратурі СРСР; уніфікували судову систему; органи охорони громадського порядку ввели до системи органів державної безпеки; до того ж останні, крім виконавських функцій управління, почали виконувати ще й судові. У державі розпочалися політичні судові процеси, які мали показовий характер і значну роль у визначенні вироку за якими відігравали матеріали слідчих органів, отримані зазвичай із грубими порушеннями процесуальних норм³.

Деформування кримінально-процесуального законодавства зумовило ліквідацію демократичних засад судочинства, нехтування принципами усності, гласності та змагальності. Репресивно-каральні органи діяли за власними інструкціями, усупереч нормам кримінально-процесуального права. Із 1937 р. у практиці Наркомату внутрішніх справ

1 Старушкевич А. В. Історична періодизація (історико-хронологічний аспект) «методів розслідування» кримінальних правопорушень. *Криміналістика і судова експертиза* : міжвідом. наук.-метод. зб. Київ, 2021. Вип. 66. С. 313. DOI: 10.33994/kndise.2021.66.30 (дата звернення: 22.01.2023).

2 Музыченко П. История государства и права Украины : учеб. пособ. 6-е изд., испр. и доп. Киев, 2008. С. 413. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0001348> (дата звернення: 22.01.2023).

3 Там же.

із дозволу найвищого партійного органу застосовували фізичний вплив на підозрюваних у скоєнні злочинів⁴. Розвиток кримінального права супроводжували розширення видів і суб'єктів злочинів, більш суворі покарання⁵.

У цей період у підручниках СРСР з криміналістики перед слідчими органами ставили «політичні завдання»: «Удари кримінальної репресії мають бути швидкими та влучними. Зуміти швидко розкрити злочин, викрити замаскованого класового ворога, показати масам його справжнє контрреволюційне обличчя та вчасно припинити його шкідницьку діяльність — ось вимоги, які партія та уряд висувають до слідчих органів»⁶ [Тут і далі переклад українською мій.— Прим. авт.].

Криміналістика стає знаряддям кримінальної політики: «Визначаючи криміналістику як науку техніко-прикладну, ми маємо одночасно підкреслити її оперативність і нерозривний зв'язок із практикою, що роблять цю науку найбільш гнучким знаряддям кримінальної політики»⁷, і далі: «Зрозуміло, що ми маємо на увазі криміналістику, засновану на нашій теорії і практиці, тобто криміналістику радянську»⁸.

Відставання розвитку науки криміналістики від слідчої практики, пробле-

ми юридичної освіти влада пояснювала винятково «шкідницькою діяльністю»: «Відставання криміналістики від радянської слідчої практики було не випадковим. Воно пояснюється шкідницькою діяльністю ворогів народу, що діяли у сфері права. Ці злочинці, що намагалися з контрреволюційною метою ліквідувати радянське право, таку саму “настанову” проводили і щодо криміналістики — її заганяли на задвірки. Юридичні часописи статей із криміналістики не друкували, нові наукові кадри криміналістів дослідницькими та навчальними юридичними інститутами не вироцувалися, а протягом кількох років курс криміналістики був навіть видалений із навчальних планів юридичних інститутів. Усе це, природно, позначалося на розвитку радянської криміналістики і створювало в деяких юристів зневажливе ставлення до неї»⁹.

Отже, криміналістика стає заручницею політичних амбіцій правлячої партії, інструментом розв'язання проблем класової боротьби, до того ж теорія для її розвитку має бути лише «радянською», тому будь-які закордонні запозичення є неприпустимими, а здійснені раніше потребують значної адаптації. Поширюється термін «радянська криміналістика» на противагу «буржуазній криміналістиці», однак із

4 Іванов В. М. Історія держави і права України : навч. посіб. Київ, 2003. Ч. 2. С. 90—91 ; Його ж. Історія держави і права України : підручник. Київ, 2013. Ч. 2. С. 583. URL: http://kul.kiev.ua/doc/IDPU_Ivanov.pdf (дата звернення: 22.01.2023) ; Шифротелеграма І. В. Сталіна секретарям обкомів, крайкомів и руководству НКВД — УНКВД о применении мер физического воздействия в отношении «врагов народа» от 10.01.1939 г. № 26/ш (док. № 8) / Фонд Александра Н. Яковлева. URL: <https://www.alexanderyakovlev.org/fonds/issues-doc/58623> (дата звернення: 22.01.2023).

5 Захарченко П. П. Історія держави і права України : підручник. Київ, 2005. С. 309—312. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0001080> (дата звернення: 22.01.2023).

6 Бобров Н. А., Винберг А. И., Голунский С. А., Громов В. И., Зицер Е. У. и др. Криминалистика. Техника и тактика расследования преступлений / под ред. А. Я. Вышинского. Москва, 1938. С. 10—11.

7 Там же. С. 3.

8 Там же. С. 7.

9 Там же. С. 9—10.

ремаркою, що «навіть технічні прийоми криміналістики, запозичені нами із буржуазної криміналістики, набувають у наших умовах **особливої якості**»¹⁰.

Поширені на той час у СРСР перекладні видання закордонних теоретиків і практиків криміналістики визнають «другорядними» та «незначними», а їхніх авторів — «реакційними та буржуазними»: «Видано переклади кількох другорядних, незначних робіт реакційних буржуазних авторів — В. Гая, Шнейкєрта, Анушата та ін.»¹¹. Найбільш «реакційними» названо надбання криміналістів провідних країн Західної Європи: «В італійській і німецькій криміналістичній літературі у післявоєнний період вкрай реакційно, із фашистським перевертотом ще різкіше випнулися ознаки маркобісся, середньовіччя, жахливого отупіння, деградації криміналістичної науки. Кримінальна політика фашизму знаходить своє вираження, звісно, у використанні засобів криміналістики. Найчастіше засобами кримінальної політики фашистів є такі, які не мають жодного стосунку до науки, але навіть не маскуються за допомогою наукової термінології. До них належать провокація, найманний розшук, використання “послуг” злочинців, катування у фашистських катівнях тощо»¹².

Щодо використання у криміналістиці доробку «буржуазних» криміналістів дають такі рекомендації: «Слідча робота — робота політична, і наука, покликана служити успіхам слідства, — політична наука. Можна використовувати науково-технічні відомості, розроблені буржуазними криміналістами, але водночас самим потрібно виявляти та рішуче

викривати реакційну лінію розвитку буржуазної криміналістики й усі псевдонаукові методи виявлення та дослідження доказів, рекомендовані буржуазними науковцями»¹³. Тому, поширюючи у слідчій і судовій практиці концепцію непрямих доказів, викладену в праці «буржуазного» процесуаліста Вільяма Вільза «Досвід теорії непрямих доказів, поясненої прикладами»¹⁴, ідеолог сталінського правосуддя А. Я. Вишинський уважав, що в умовах радянської дійсності цю теорію слід запроваджувати «по-особливому».

Прихильність А. Я. Вишинського до концепції непрямих доказів можна пояснити тим, що в той час навіть за допомогою фізичного впливу інколи не вдавалося примусити окремих обвинувачених у «терористичній діяльності» чи «політичних змовах» обмовити себе або інших затриманих. Жодних прямих доказів злочинної діяльності таких осіб слідство в суди надати не мало змоги, адже їх не існувало. Натомість концепція непрямих доказів давала сталінському прокурору А. Я. Вишинському знаряддя, за допомогою якого лише натяки на нібито злочинну діяльність підтверджували «терористичні акти» і «політичні змови», яких насправді не існувало.

На одному з політичних судових процесів А. Я. Вишинський у промові зазначав: «Жодна розсудлива людина не може так ставити питання у справах про державну змову. Так, у нас щодо цього є низка документів. Але якби їх і не було, ми все одно вважали б, що маємо право звинувачувати на підставі показань

10 Бобров Н. А., Винберг А. И., Голунский С. А., Громов В. И., Зицер Е. У. и др. Указ. соч. С. 8.

11 Там же. С. 9.

12 Там же. С. 40.

13 Винберг А. И., Шавер Б. М. Криминалистика : учебник. Москва, 1940. С. 7.

14 Уильз У. Опытъ теоріи косвенныхъ уликъ, объясненной примѣрами : пер. съ 3-го изд. Москва, 1864. 251 с.

і пояснень обвинувачених та свідків і, якщо хочете, непрямих доказів. Я у цьому разі маю послатися хоча б на такого блискучого процесуаліста, яким є відомий старий англійський юрист Вільям Вільз, який у своїй книзі “Досвід теорії непрямих доказів” говорить, наскільки сильними бувають непрямі докази і як непрямым доказам належить часто переконливість набагато більша, аніж прямим доказам»¹⁵.

В одній зі своїх промов під час судового засідання А. Я. Вышинський більш докладно пояснює, як на підставі лише непрямих доказів слід будувати обвинувачення: «Нам скажуть, що деяких із підсудних <...> за руку не спіймано, що проти них є лише непрямі докази. Так, непрямі докази <...>. Але непрямі докази нерідко не менш переконливі, аніж так звані прямі докази. Саме такі непрямі докази — справді докази — ми маємо у цій справі»¹⁶, і далі:

«Наявність у справі лише непрямих доказів створює величезні процесуальні проблеми, але вони неминучі, з ними потрібно рахуватися, їх треба вміти долати. Так, у цій справі є лише непрямі докази, окремі рисочки, окремі зауваження, уривки думок чи фактів.

Усі ці шматочки й уривки треба зібрати воедино, зіставити один з одним і з іншими фактами, здійснити їх аналіз та синтез, привести до однієї системи, одного гармонійного цілого. Гармонійно зведені в систему, непрямі докази виростають у страшну, невідворотну силу, перетво-

рюються на ланцюг доказів, що оточують обвинуваченого глухою стіною, через яку не можна прорватися, не можна нікуди піти. Але для цього докази самі мають бути бездоганними й гармонійними, логічно між собою пов'язаними <...> усіма своїми ланками»¹⁷.

Крім того, у тогочасній процесуальній літературі панувала думка, що відмова обвинуваченого від надання показань, а також те, що він надав неправдиві показання, можна розглядати як непрямі докази його вини¹⁸.

Отже, сталінське правосуддя у справах про «терористичні замах», «політичні змови», «шпигунство» тощо передбачало лише необхідність «обрати злочинця», а далі він мусив визнати свою вину зазвичай в умовах застосування до нього фізичного насильства. Утім, якщо такого «визнання» не ставалося, то вину підсудного доводили в суді непрямыми доказами, адже подібні справи зазвичай були груповими, тому завжди можна було допитати потрібних «свідків» або послатися на те, що підсудний певний час перебував за кордоном, де його завербувала розвідка буржуазної держави або де він зустрічався із представниками опозиції сталінського оточення.

Усі ці чинники сприяли тому, що наприкінці 1930-х рр. М. Є. Євгенєв спробував розробити цілісний криміналістичний метод розслідування справи за непрямыми доказами, посилаючись на працю улюбленого А. Я. Вышинським

15 Как они боролись против Ленина. Речь Государственного обвинителя Прокурора СССР тов. А. Я. Вышинского. Заседание 28 января ; по изд. Процесс антисоветского троцкистского центра (23—30 января 1937 года). Москва, 1937. С. 211 / Б-ка Михаила Грачева. URL: http://grachev62.narod.ru/Tr_proc/chapt34_42.htm#chapt35 (дата звернення: 22.01.2023).

16 Вышинский А. Я. Судебные речи. 4-е изд. Москва, 1955. С. 58. URL: <https://library.khpg.org/files/docs/1359741502.pdf> (дата звернення: 22.01.2023).

17 Там же. С. 182.

18 Мотовиловкер Я. О. Показания и объяснения обвиняемого как средство защиты в советском уголовном процессе. Москва, 1956. С. 17.

«буржуазного» процесуаліста Вільяма Вільза «Досвід теорії непрямих доказів...»¹⁹, відому свого часу промову А. Я. Вишинського у справі Семенчука²⁰ і слідчу практику Української СРР.

Аналіз основних досліджень і публікацій

У 1920—1930-ті рр. в СРСР вийшли друком кілька іноземних криміналістичних посібників, автори яких розглядали переваги й недоліки використання під час розслідування злочинів «концепції непрямих доказів», зокрема Г. Шнейкєрта²¹ та А. Гельвіга²², який у посібнику «Сучасна криміналістика. Методи розслідування злочинів» присвятив цілий розділ способам викриття підозрюваного за допомогою: непрямих доказів, які

«стосуються підозрюваної особи»; непрямих доказів «через свідків»; непрямих речових доказів.

У 1920-ті рр. піонер радянської криміналістики І. М. Якимов розробив загальний метод розслідування злочинів за непрямыми доказами²³, а В. І. Громов у численних публікаціях²⁴ продемонстрував можливості використання непрямих доказів під час розслідування кримінальних злочинів.

Тому, розглядаючи в 1980-ті рр. історичні засади криміналістичної методики, І. О. Возгрін писав про книгу М. Є. Євгенєва: «Крім загальної констатації ролі планування у розслідуванні злочинів, ця робота відбивала вже відомі положення теорії криміналістичної методики»²⁵, хоча в наступних публікаціях зазначав, що в цій книзі «розглянуто

19 Уильз У. Указ. соч.

20 Вышинский А. Я. Указ соч. С. 147—190. URL: <https://library.khpg.org/files/docs/1359741502.pdf> (дата звернення: 22.01.2023).

21 Шнейкерт Г. Тайна преступника и пути к ее раскрытию. (К учению о судебных доказательствах) / пер с нем. Москва, 1925. С. 26 ; Его же. Введение в уголовную технику: руководство для школ и курсов по подготовке работников милиции и уголовного розыска / пер. с нем. Москва, 1926. С. 148, 155.

22 Гельвиг А. Современная криминалистика. Методы расследования преступлений / пер. с нем. Москва, 1925. С. 82—93.

23 Якимов И. Н. Практическое руководство к расследованию преступлений. Москва, 1924. С. 167—171 ; Его же. Криминалистика. Уголовная тактика. Москва, 1929. С. 161—168. URL: <https://sci-lib.biz/kriminalistika-pidruchniki/kriminalistika-rukovodstvo-ugolovnoy-tehnike.html> (дата звернення: 22.01.2023) ; Старушкевич А. В. Розроблення методів розслідування злочинів у 20-х роках минулого століття (на прикладі «загального методу розслідування злочинів» І. М. Якімова). *Криміналістика і судово експертиза* : міжвідом. наук.-метод. зб. Київ, 2022. Вип. 67. С. 249—260. DOI: 10.33994/kndise.2022.67.26 (дата звернення: 22.01.2023).

24 Громов В. Дознание и предварительное следствие. Теория и техника расследования преступлений. Москва, 1928. С. 57, 63, 73, 85—88, 92, 114, 118, 132—134 ; Его же. Вещественные улики и научно-уголовная техника: пособие для органов расследования. 2-е изд. Москва, 1932. С. 6, 58, 69, 78, 79, 83 ; Громов В. Л., Лаговьер Н. Искусство расследования преступлений. Достижения и недочеты розыскной и следственной практики. Опыт анализа доказательственных улик : пособ. для органов расследован. Москва, 1930. С. 5, 32, 35, 58—65, 78. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/iskusstvo-rassledovaniya-prestupleniy-izvlechenie> (дата звернення: 22.01.2023).

25 Возгрин И. А. Криминалистическая методика расследования преступлений. Минск, 1983. С. 31—32 ; Его же. Научные основы криминалистической методики расследования преступлений : курс лекций. Санкт-Петербург, 1992. Ч. 1. С. 32—33.

складні проблеми методики розслідування злочинів за непрямими доказами»²⁶.

У 1990-ті та 2000-ні рр. автори окремих публікацій лише згадували внесок М. Є. Євгенєва в розвиток методики розслідування злочинів²⁷ без будь-якого аналізування розробленого ним методу.

Мета статті

Проаналізувати метод розслідування справи за непрямими доказами М. Є. Євгенєва, розроблений у 1930-х рр., з метою з'ясувати його роль у становленні криміналістичного вчення про методи розслідування кримінальних правопорушень і загалом криміналістичної методики як складової сучасної криміналістики.

Методи дослідження

Для досягнення поставленої мети в дослідженні застосовано методи наукового пізнання: спостереження, порівняння, абстрагування, аналіз, синтез, моделювання тощо.

Викладення основного матеріалу дослідження

Марк Євгенович Євгенєв (згодом відомий як М. Є. Євгенєв-Тиш) здобув вищу освіту на юридичному факультеті Імператорського університету Святого Володимира в Києві (1912—1918), після чого набув значного досвіду слідчої роботи: понад 10 років працював старшим слідчим, слідчим із найважливіших справ, прокурором Прокуратури УСРР (1922—1936), згодом — старшим консультантом в інститутах науково-судової експертизи Наркомату юстиції УСРР/УРСР (1936—1941)²⁸. 1940 р. видав друком книгу «Методика і техніка розслідування злочинів: навчальний посібник із криміналістики для юридичних шкіл та працівників органів розслідування»²⁹ за загальною редакцією професора С. М. Потапова та з рекомендацією Українського інституту юридичних наук (м. Київ), у якому М. Є. Євгенєв обіймав посаду старшого наукового співробітника, а згодом — завідувача секцією кримінального права і процесу.

- 26 Возгрин И. А. Введение в криминалистику. История, основы теории, библиография. Санкт-Петербург, 2003. С. 231. URL: <https://mybook.ru/author/igor-vozhgrin/vvedenie-v-kriminalistiku-istoriya-osnovy-teorii-b/read/> (дата звернення: 22.01.2023) ; Его же. История зарождения и развития криминалистической методики расследования преступлений / Курс криминалистики : учеб. пособ. В 3 т. ; под ред. О. Н. Коршуновой. 2-е изд. Т. 2: Общие положения криминалистической методики. Методика расследования преступлений против личности. Методика расследования преступлений против собственности. Санкт-Петербург, 2016. С. 25. URL: https://bstudy.net/834520/pravo/istoriya_zarozhdeniya_razvitiya_kriminalisticheskoy_metodiki_rassledovaniya_prestupleniy_vozgrin (дата звернення: 22.01.2023).
- 27 Белкин Р. С. История отечественной криминалистики. Москва, 1999. С. 369 ; Тищенко В. В. Корыстно-насильственные преступления: криминалистический анализ. Одесса, 2002. С. 38. URL: <https://coollib.com/b/425251-valeriy-vladimirovich-tishchenko-koryistno-nasilstvennyie-prestupleniya-kriminalisticheskij-analiz> (дата звернення: 22.01.2023) ; Тищенко В. В. Теоретичні і практичні основи методики розслідування злочинів : монографія. Одеса, 2007. С. 45.
- 28 Иванов А. Н. Марк Евгеньевич Евгеньев-Тиш (к 120-летию со дня рождения). *Вестник криминалистики*. 2012. Вып. 2 (42). С. 102—106.
- 29 Евгеньев М. Е. Методика и техника расследования преступлений: учебное пособие по криминалистике для юридических школ и работников органов расследования / под общ. ред. проф. С. М. Потапова. Киев, 1940. С. 3.

У передмові до цього посібника С. М. Потапов зазначив, що «серед сучасної криміналістичної літератури немає навчального керівництва, у якому б доволі повно й докладно викладено методи розслідування злочинів у процесі слідства, тобто в такому вигляді, у якому зазвичай розвертається розслідування кримінальної справи й робота слідчих»³⁰.

На думку М. Є. Євгенєва, розслідування кримінальних справ полягає в розшукуванні, виявленні, збиранні, дослідженні й оцінці³¹ доказів³². Для того щоб надати судові повноцінний матеріал, слідчий має «за кожною справою встановити певні обставини, факти. Ці факти, по-перше, під час попереднього розслідування злочинів мають бути точно, безпомилково встановлені, і, по-друге, кожен із них окремо і всі вони у своїй сукупності мають створити у слідчого, прокурора, у суду достатню впевненість у тому, що розслідуваний злочин дійсно скоєно і що його скоїла певна особа»³³. Установити певний факт або обставину — означає довести, що цей факт дійсно існує або існував; що в розслідуваній справі він має лише певне значення і що він перебуває в якомусь певному зв'язку з іншим або іншими фактами (обставинами) цієї справи. М. Є. Євгенєв називає доказування основною складовою роботи слідчого із розслідування кримінальних справ³⁴.

Розвиваючи цю думку, М. Є. Євгенєв зазначає, що основними «у кожній кримінальній справі є питання про наявність злочину і про вину обвинуваченого», до того ж слідчий доводить ці два основні для кожної справи факти: «Факт наявності злочину і факт скоєння його обвинуваченим. Факти ці мають бути визначені в обумовленій послідовності»³⁵.

У разі невстановлення хоча б одного із цих головних фактів, справу належить закрити. Якщо слідчий не установив, що злочин скоєно, то справу закривають за відсутністю складу злочину; якщо слідчий установив, що злочин скоєно, але не довів, що його скоїла певна особа, справу закривають за недостатністю доказів, зібраних проти цієї особи³⁶.

За М. Є. Євгенєвим, слідчий вивчає докази шляхом допиту свідків, потерпілих, експертів, обвинувачених, тобто осіб, показання яких певною мірою можуть допомогти слідчому отримати відповідь на зазначені вище основні питання. Зібравши потрібні для справи докази, упорядкувавши їх, проаналізувавши, оцінивши кожен із зібраних доказів окремо й усі сукупно, слідчий доказує, чи скоєно злочин і хто його скоїв. До того ж: «В одних випадках установлення певного доказу прямо й безпосередньо призводить до відповіді на основні питання справи: чи був злочин і хто його скоїв;

30 Євгенєв М. Е. Указ. соч. С. 3.

31 За правилами української мови іменник «оцінка» доцільно застосовувати тільки на означення результату процесу, позначення якості знань і поведінки учнів або думки, міркування про якість, характер когось (чогось), а прикметник «оціночний» є калькою з російської. В українській мові слід послуговуватися дієсловом «оцінювати» («оцінити») і прикметником «оцінний» відповідно. Проте, зважаючи на стале застосування в чинних нормативно-правових актах, що регулюють експертну діяльність, згаданих помилкових словоформ, ми змушені оперувати у цій праці саме ними.— Ред.

32 Євгенєв М. Е. Указ. соч. С. 258.

33 Там же.

34 Там же.

35 Там же.

36 Там же. С. 259.

в інших випадках установлення конкретного доказу не дає змоги прямо й безпосередньо отримати відповідь на обидва ці запитання або на одне з них; у такому разі установлений доказ є немовби проміжним, він прямо й безпосередньо не доводить наявності злочину або вини обвинуваченого, він свідчить про **інші факти** і за їх допомогою дає відповідь на основні питання справи»³⁷.

Ті докази, які прямо й безпосередньо доводять наявність якого-небудь факту (зокрема, основних фактів справи: злочину або вини обвинуваченого), називають *прямими доказами*. Ті докази, які прямо й безпосередньо не доводять наявності якого-небудь факту, але які (на підставі встановлюваних ними побічних фактів) приводять до висновку про існування цього факту (зокрема, про наявність злочину й вини обвинуваченого), називають *непрямими доказами*. Той самий доказ, залежно від характеру встановлюваного ним факту, може бути прямим і непрямим³⁸.

Щодо оперування доказами М. Є. Євгенєв зауважує: «Аналіз, оцінка й оперування прямими доказами особливих труднощів не складає. Якщо прямий доказ доброякісний, якщо його правильність не викликає жодних сумнівів, переконання про дійсність того факту, наявність якого цим прямим доказом встановлено, виникає легко, безпосередньо»³⁹. Оперуючи непрямими доказами, переконання у справжності встановлюваних ними фактів виникає не безпосередньо, а є висновком, умовиводом, правильність, дійсність якого залежить як від якості аналізу зібраних під час слід-

ства непрямих доказів, так і від доброякісності самих непрямих доказів. Тому «було б помилкою вважати, що це певною мірою знижує цінність непрямих доказів у кримінальній справі; непрямі докази, правильно зібрані, правильно систематизовані, правильно досліджені та проаналізовані, набувають незламної доказової сили»⁴⁰.

Спираючись на викладене, М. Є. Євгенєв констатує: «Не поступаючись своїм значенням і силою прямим доказам, непрямі докази потребують від слідчого високої якості слідчої роботи. Якщо у справі, побудованій на прямих, однак недоброякісних доказах, неминучий неправильний висновок про наявність злочину або вини обвинуваченого, то очевидно є неминучість помилкової, неправильної відповіді на основні питання про наявність злочину і вини обвинуваченого у справі, побудованій на підставі недоброякісних непрямих доказів»⁴¹, зауважуючи водночас, що правильно зібрані непрямі докази і їх цілковита доброякісність не завжди гарантують правильне вирішення справи по суті (на відміну від справи, побудованої на прямих доказах, де правильне збирання й дослідження прямих доказів і їх доброякісність таку гарантію цілком забезпечують). Справи, побудовані на непрямих доказах, крім правильного збирання доброякісних непрямих доказів, потребують ще їх доброякісного аналізу, а також правильного й відповідного дійсності висновку із такого аналізу. Тому методика розслідування справи за непрямими доказами має охоплювати як збирання доказів, так і аналіз та оцінку зібраних доказів⁴².

37 Євгенєв М. Є. Указ. соч.

38 Там же. С. 262.

39 Там же. С. 263.

40 Там же. С. 264.

41 Там же.

42 Там же.

Для зручності оперування непрямими доказами М. Є. Євгенєв пропонує об'єднати їх у дві великі групи: 1) непрямі докази наявності злочину, 2) непрямі докази винності. До першої групи належать непрямі докази, за якими у їх сукупності й у сукупності з іншими даними справи доходять висновку, що злочин скоєно. До другої групи — непрямі докази, за якими у їх сукупності й у сукупності з іншими встановленими у справі даними доходять висновку, що злочин скоїла певна особа.

Далі М. Є. Євгенєв логічно роз'яснює, що *«неправильний висновок про наявність злочину неминуче має потягнути за собою неправильний висновок про вину обвинуваченого»*⁴³. Якщо на підставі недоброякісних непрямих доказів або на підставі недоброякісного аналізу зібраних непрямих доказів зроблено неправильний висновок про наявність злочину, якого не скоєно, то *«неправильним буде висновок і про те, що злочин вчинила певна особа, адже якщо немає злочину, то немає і винного в його скоєнні»*⁴⁴.

Оперуючи непрямими доказами, слідчий має точно визначити, за якими із них у конкретній справі встановлено наявність злочину і за якими встановлено винність обвинуваченого; змішування цих доказів, підміна одних іншими спричиняє неправильні висновки й навіть судові помилки. Щоправда, не завжди легко остаточно відокремити непрямі докази наявності злочину від непрямих доказів винності, але *«переважно це завжди можна і необхідно зробити»*, що, зі свого боку, *«значно полегшує аналіз і оцінку всіх доказів і захищає від можливих помилок, які часто стаються на практиці»*⁴⁵.

До того ж чітко розмежування зібраних у справі непрямих доказів дає слідчому змогу точно встановити, чи всі докази зібрано і чи не треба їх доповнити іншими, новими, а також уникнути небезпеки підміни доказів наявності злочину доказами винності та навпаки⁴⁶.

Конструктивною є пропозиція М. Є. Євгенєва виокремити й узагальнити *«умови правильності розслідування справ за непрямими доказами наявності злочину»*:

- 1) якщо наявність злочину встановлено за непрямими доказами, останні слід збирати з такою вичерпною повнотою, щоби виключити будь-яку можливість *«суттєвого якого-небудь невиявленого протидоказу»*. Зібрані непрямі докази мають бути настільки доброякісними й дослідженими з такою повнотою та ясністю, щоб за ними можна було дійти *лише одного висновку*;
- 2) якщо наявність злочину встановлено за непрямими доказами, вони мають бути причиново пов'язані зі скоєним злочином, і водночас свідчити про конкретні обставини, за яких скоєно злочин;
- 3) якщо питання про те, чи скоєно злочин, розв'язують на підставі непрямих доказів, слід відокремити наявні у справі непрямі докази наявності злочину від непрямих доказів винності та проаналізувати кожен окремо й усі сукупно. Якщо на підставі такого аналізу можна дійти висновку про недоказовість наявності злочину, цей висновок слід перевірити як за наявними у справі доказами винності, так і на підставі інших даних справи;

43 Євгенєв М. Є. Указ. соч. С. 265.

44 Там же.

45 Там же.

46 Там же. С. 265—266.

- 4) аналізуючи й оцінюючи непрямі докази наявності злочину, слід щоразу перевіряти, чи не є конкретний доказ штучним, механічним результатом «складання» окремих, ізольованих, не пов'язаних одна з одною обставин, що не можуть мати значення самостійного доказу;
- 5) аналізуючи й оцінюючи непрямі докази наявності злочину, слід перевірити, чи є цей доказ справжнім, чи він лише уявний ⁴⁷.

Далі науковець зауважує, що «до вирішення питання про те, чи вчинено злочин, а якщо злочин вчинено, то який саме і за якими мотивами, не можна вирішувати питання про винність обвинуваченого» ⁴⁸.

Розвиваючи наведені положення, М. Є. Євгенєв зазначає, що непрямими доказами, які встановлюють винність обвинуваченого, можуть бути факти (обставини), що: 1) передували скоєнню злочину; 2) супроводжували його; 3) слідували за його скоєнням. Якщо наявні у справі непрямі докази винності об'єднати у ці три групи, перевіривши доброякісність кожного доказу окремо і кожної із груп доказів у їх сукупності, можна набагато спростити оцінку й аналіз цих доказів ⁴⁹.

Непрямими доказами винності, що *передували скоєнню злочину*, науковець вважає: 1) дії обвинуваченого або інші обставини, що можуть свідчити про його приготування до скоєння злочину; 2) обставини, що свідчать про зацікавленість обвинуваченого у скоєнні злочину (мотиви злочину); 3) обставини, що викривають його наміри скоїти злочин

(висловлені ним погрози, підмова інших осіб до скоєння злочину та ін.).

Непрямими доказами винності, що *супроводжували скоєння злочину*, дослідник називає:

- 1) дані про присутність обвинуваченого на місці злочину (показання свідків, які бачили його на місці злочину; сліди пальців і взуття обвинуваченого на місці злочину та на предметах обстановки цього місця; знаряддя злочину або інші предмети, які належали обвинуваченому і які виявили на місці злочину; бруд, пил, фарба тощо на одязі або тілі обвинуваченого, ідентичні бруду, пилу, фарбі, виявленим на місці злочину, та ін.);
- 2) дані про причетність обвинуваченого до скоєння злочину (сліди злочину на обвинуваченому й на предметах, які йому належать: плями крові та сперми на одязі або тілі обвинуваченого; плями крові на знарядді вбивства; ідентичність слідів, залишених знаряддям злочину, слідам, залишеним таким самим знаряддям, знайденим в обвинуваченого, тощо) ⁵⁰.

Непрямими доказами, за М. Є. Євгенєвим, також є дії обвинуваченого, спрямовані на *приховування злочину*, приховування або знищення слідів злочину, створення неправдивих слідів, підбурювання до дачі неправдивих свідчень, користування плодами злочину, утечу обвинуваченого, його відмову від надання виправдувальних на його користь доказів або надання непереконливих доказів та ін. ⁵¹

Серед непрямих доказів М. Є. Євгенєв також виокремлює *докази*

47 Євгенєв М. Є. Указ. соч. С. 270.

48 Там же.

49 Там же.

50 Там же. С. 271.

51 Там же.

поведінки, тобто дії та висловлювання обвинуваченого у зв'язку з інкримінованим йому злочином⁵².

Справи, на підставі яких винність установлюють за непрямыми доказами, науковець пропонує розподілити на два види:

- 1) на підставі непрямих доказів установлюють як наявність злочину, так і винність обвинуваченого;
- 2) наявність злочину встановлюють за прямими доказами, а винність обвинуваченого — за непрямыми доказами⁵³.

Не менш конструктивною є пропозиція М. Є. Євгенєва виокремити й узагальнити «умови правильності розслідування справ, у яких винність обвинуваченого встановлюється на підставі непрямих доказів винності»:

- 1) незалежно від того, на підставі яких доказів, прямих чи непрямих, установлюють у справі наявність злочину, необхідно зібрати й дослідити докази якомога ретельніше й повніше, щоби довести наявність злочину беззаперечно й точно, і лише це є вихідними даними для визначення винності обвинуваченого на підставі непрямих доказів;
- 2) якщо винність обвинуваченого встановлюють за непрямыми доказами винності, то кожен із них потрібно ретельно перевірити на доброякісність і на причиновий зв'язок із основним фактом — наявністю злочину або іншими розслідуваними фактами; наявність злочину має пояснити наявність непрямих доказів винності, водночас ці докази мають підтвердити наявність злочину;
- 3) оцінюючи доброякісність конкретного непрямого доказу винності або цілої групи доказів у їх сукупності,

слід також ставити питання, чи не існує ще якого-небудь не виявленого слідством факту або обставини, які можуть бути протидоказом щодо конкретного непрямого доказу або групи таких доказів;

- 4) якщо винність обвинуваченого встановлюють за непрямыми доказами, необхідно кожен із цих доказів перевірити, чи не розцінюють конкретний доказ винності як доказ наявності злочину або навпаки;
- 5) якщо винність обвинуваченого встановлюють на підставі непрямих доказів, необхідно щоб конкретні факти, що є непрямыми доказами, установлювали не лише за іншими непрямыми доказами, а й за прямими щодо таких фактів доказами;
- 6) наявні у справі непрямі докази винності під час їх оцінки й аналізу слід розподілити на докази фактів, що передували злочину, супроводжували його скоєння та сталися після його скоєння. Розподіл непрямих доказів на такі групи полегшує їх оцінку за доброякісністю, достовірністю й повнотою дослідження; кожному із груп доказів потрібно оцінювати як окремо, так і в сукупності з іншими даними справи;
- 7) якщо винність обвинуваченого встановлюють на підставі так званих *доказів поведінки*, то кожен із цих доказів і всі в сукупності слід оцінювати неупереджено, не з огляду на те, що обвинувачений винен. Оцінка *доказів поведінки*, здійснювана об'єктивно, не крізь призму винності обвинуваченого, гарантує як повноту та правильність дослідження цих доказів, так і правильність аналізу й синтезу їх;
- 8) кожен *доказ поведінки* обвинувачений має докладно висвітлити

52 Євгенєв М. Є. Указ. соч. С. 271–272.

53 Там же. С. 272.

й пояснити, тому необхідно, щоб за кожним наявним у справі доказом поведінки обвинуваченого докладно допитали і щоб усі його пояснення ретельно перевірили⁵⁴.

Висновки

Зацікавленість у 1930-ті—1940-ві рр. в Радянському Союзі розробленням методів розслідування злочинів, заснованих на «концепції непрямих доказів», зумовлено політичною ситуацією у в'язниці народів, зокрема прагненням органів попереднього (досудового) розслідування та прокуратури на стадіях досудового розслідування й розгляду справи в суді (зазвичай у справах про «терористичні акти» і «політичні змови») отримувати від обвинувачених визнання своєї провини, яке на той час вважали основним і вирішальним доказом. Інколи (навіть за умов офіційно дозволеного застосування фізичного насильства до обвинувачених) такого зізнання не досягали, а прямих доказів не мали. Тому (за ініціативи головного сталінського прокурора А. Я. Вишинського, який у той час цікавився науковою та викладацькою діяльністю в галузі кримінального процесу) набула поширення «концепція непрямих доказів» із «особливою практикою» її використання на радянських теренах.

Українську негативну роль у викривленні практики використання «концепції непрямих доказів» відіграло політичне втручання партійних органів у розвиток криміналістики, нав'язування «особливих тенденцій» її становлення в умовах «соціалістичної дійсності» та «класової боротьби». У цей період «радянську криміналістику» протиставляли «буржуазній», вимагали суворого дотримання в науці «класового підходу», пропагува-

ли псевдопринцип «партійності науки», у підручниках і посібниках із криміналістики ставили слідчим органам «політичні завдання», науковцям-криміналістам нав'язували обов'язок викривати «псевдонаукові буржуазні методи» виявлення й дослідження доказів.

На противагу зазначеним вище тенденціям, навчальний посібник М. Є. Євгенєва, що вийшов друком 1940 р., позбавлений будь-яких політичних гасел або критики іноземної криміналістики. У ньому на доволі високому професійному рівні, із використанням численних прикладів слідчої практики докладно описано метод розслідування справ за непрямыми доказами. На нашу думку, автор цілком правильно визначив мету використання методу: створити у слідчого, прокурора й суду достатню впевненість у тому, що розслідуваний злочин справді скоєно і що його скоїла конкретна особа. Ці факти слідчий мав довести в певній послідовності, інакше кримінальну справу закривали. Фактично це два основні тактичні завдання, які розв'язував слідчий за допомогою цього методу розслідування злочинів.

Традиційно для того часу, науковець розподілив докази (залежно від встановлюваного факту) на два основні види — прямі й непрямі. До того ж М. Є. Євгенєв слушно зауважував, що оперування прямими доказами не є проблемою для слідчого: складно оперувати непрямыми доказами, тому що це залежить від їх доброякісності та якості їх аналізу.

На наше переконання, у своєму методі дослідник влучно використав елементи діяльнісного підходу: виокремив умови, за яких правильно розслідують справу з використанням непрямих доказів; непрямі докази вини визначив залежно від стадій злочинної діяльності

54 Євгенєв М. Є. Указ. соч. С. 280—284.

(передували скоєнню злочину, супроводжували скоєння злочину, сприяли приховуванню злочину); серед непрямих доказів виокремив докази поведінки (певну активність: поведінку, стан, реакції), що опосередковано підтверджують причетність конкретної особи до скоєння злочину.

Заслугує на увагу використання вченим комплексного підходу: винність особи можна встановити поєднанням прямих і непрямих доказів.

Певний науковий інтерес викликає пропозиція М. Є. Євгенєва виокремити чіткі умови правильності розслідування справ, у яких вину обвинуваченого встановлюють на підставі непрямих доказів винності: такі докази слід збирати й досліджувати якомога раніше й повніше; ретельно перевіряти на доброякісність; причиновий зв'язок із основним фактом підтверджувати іншими доказами.

Уважаємо слушною думку, що слідчий не може використовувати цей метод лише як обвинувальний: слідчий має шукати не лише докази винності конкретної особи, а й протидокази, ретельно перевіряти, чи не здійснено підміни доказу наявності злочину доказами винності. Правильно зауважено: щодо кожного доказу обвинуваченого потрібно докладно допитати, а всі його пояснення ретельно перевірити. Такою самою слушною є думка М. Є. Євгенєва про те, що факти під час розслідування мають встановлювати не лише за непрямыми доказами, а й за прямими.

Розроблений М. Є. Євгенєвим метод позбавлений будь-якої схемати-

зації, хоча й містить певні елементи алгоритмічного характеру, тобто пропонує певну послідовність дій щодо його реалізації. І це не дивно, адже раніше розроблені метод розслідування злочинів А. Нічефоро⁵⁵, метод устанавлення й викриття злочинця за слідами й іншими обставинами (доказами поведінки) А. Вейнгарта⁵⁶ розкритиковано в підручнику з криміналістики (1938) за редакцією А. Я. Вишинського із традиційною для того часу риторикою: «Усі ці схеми належать до того періоду розвитку буржуазної криміналістики, коли загострення класових протиріч буржуазного суспільства змусило буржуазію шукати нові, сильніші засоби для боротьби з її класовими ворогами. Тому характерною ознакою всіх цих схем є, поряд з їх, здавалося б, аполітичність, глибоко реакційна сутність. Жоден із зазначених авторів не говорить прямо про залежність тактики та методики розслідування від політичного значення справи. Утім, усі вони будують свою схему так, щоб забезпечити реальне посилення репресії»⁵⁷. Більш конструктивній, однак не менш нищівній критиці піддано загальний метод розслідування злочину за непрямыми доказами І. М. Якимова⁵⁸: «Не зупиняючись на докладній критиці спроб створити типову схему розслідування, зроблених у радянській криміналістичній літературі <...>, які були здебільшого комбінуванням різних елементів зазначених вище схем буржуазних криміналістів, ми можемо безперечно констатувати, що жодної єдиної типової схеми розслідування для всіх злочинів немає і бути не може. Будь-яка

55 Niceforo A. La Police et l'Enquête judiciaire scientifiques. Paris: Librairie universelle, 1907. P. 397–410.

56 Вейнгарт А. Уголовная тактика. Руководство къ разслѣдованію преступленій / пер. съ нѣм. Санктъ-Петербургъ, 1912. С. 65–69.

57 Бобров Н. А., Винберг А. И., Голунский С. А., Громов В. И., Зицер Е. У. и др. Указ. соч. С. 333.

58 Якимов И. Н. Криминалистика ... С. 161–168.

спроба у цьому напрямі задалегідь приречена на безплідність і може бути тільки шкідлива, тому що може привести слідчого до неприпустимої схематизації розслідування, до надання йому формального характеру»⁵⁹.

На жаль, М. Є. Євгенєв не розкрив у своєму методі форми зв'язків непрямих доказів (генетичних, хронологічних, локальних, кореляційних та ін.), мало приділив уваги особливостям оцінки непрямих доказів, зупинився лише на одній традиційній їх класифікації. Водночас розроблений метод логічно структурований, простий для сприйняття практичними працівниками, ураховує традиційні в криміналістиці чинники раптовості та протидії розслідуванню.

Заслуговує на увагу позиція науковця щодо «незламної» доказової сили непрямих доказів: вони будуть такими лише тоді, коли їх правильно збрали, правильно систематизували, правильно дослідили та проаналізували.

На нашу думку, дискусійний характер мають твердження М. Є. Євгенєва, що до непрямих доказів належать відмова обвинуваченого від надання виправдувальних доказів на його користь або подання непереконливих доказів.

Щодо поширеного запровадження цього методу в судову та слідчу практику, науковець справедливо застерігав: не поступаючись за своїм значенням і силою прямим доказам, непрямі докази потребують від слідчого високої якості слідчої роботи та значного практичного слідчого досвіду.

Проаналізований вище метод розслідування справи за непрямыми доказами М. Є. Євгенєва є вагомим внеском у становлення криміналістичного вчення про методи розслідування кримі-

нальних правопорушень і теоретичних основ сучасної криміналістичної методики.

Case investigation based on indirect evidence: The method by M. Ye. Yevheniev Anatolii Starushkevych

It has been proven that the basis of the method for case investigation according to indirect evidence developed by the Soviet criminalist M. Ye. Yevheniev is the concept of indirect evidence; dissemination of the concept was due to the political situation of the 1930s and 1940s; in particular, the desire of investigative bodies and prosecutors to obtain confessions of guilt from the accused in cases of "terrorist acts" and "political conspiracies", which at that time was considered the main and decisive evidence. Method positive qualities have been specified: logical structure, simplicity of perception by practitioners, consideration of traditional factors of suddenness and counteraction to investigation, use of activity and integrated approaches, algorithmicity and phasing of crime investigation. Handling direct evidence is not challenging for the investigator: it is indirect evidence that lead to difficulties. The accused should be carefully interrogated about each piece of evidence, and all his/her explanations thoroughly checked. It has been found that the method developer did not disclose types of circumstantial evidence connections, paid insufficient attention to peculiarities of evaluating indirect (circumstantial) evidence. At the same time, it has been determined that M. Ye. Yevheniev's method is a significant step towards the formation of the doctrine about methods of criminal offenses investigation and the development of theoretical bases of current forensic methodology. The Article Purpose is a scientific analysis of the method of investigating a case based on circumstantial evidence developed by M. Ye. Yevheniev in

59 Бобров Н. А., Винберг А. И., Голунский С. А., Громов В. И., Зицер Е. У. и др. Указ. соч. С. 334.

order to clarify its role in the development of forensic doctrine about the methods of investigating criminal offenses. The following methods of scientific cognition were applied while research: observation, comparison, abstraction, analysis, synthesis, modeling, etc.

Keywords: cognition method in criminalistics; investigation method; investigation of criminal offenses; history of criminalistics; forensic methodology; indirect evidence; circumstantial evidence.

Фінансування

Це дослідження не отримало жодного спеціального гранту від фінансових установ у державному, комерційному чи некомерційному секторах.

Відмова від відповідальності

Засновники не грали жодної ролі у розробленні дослідження, добиранні й аналізуванні даних, рішенні про публікацію чи підготовку рукопису.

Учасники

Автор вніс свій внесок винятково в інтелектуальну дискусію, що є основою цього документа, дослідження судової практики, написання та редагування, і бере на себе відповідальність за її зміст і тлумачення.

Декларація щодо конфлікту інтересів

Автор заявляє, що у нього відсутній конфлікт інтересів.

References

- Belkin, R. S. (1999). *Istoriya otechestvennoj kriminalistiki* [The history of domestic criminalistics]. Moskva [in Russian]
- Bobrov, N. A., Vinberg, A. I., Golunskij, S. A., Gromov, V. I., Zicer, E. U. i dr. (1938). *Kriminalistika. Tehnika i taktika rassledovaniya prestuplenij* [Criminalistics. Technique and Tactics of Criminal Investigation] / pod red. A. Ya. Vyshinskogo. Moskva [in Russian].
- Evgenev, M. E. (1940). *Metodika i tehnika rassledovaniya prestuplenij: uchebnoe posobie po kriminalistike dlya yuridicheskikh shkol i rabotnikov organov rassledovaniya* [Methods and techniques of criminal investigation: a study guide on criminalistics for law schools and employees of investigative bodies] / pod obsh. red. prof. S. M. Potapova. Kiev [in Russian].
- Gelvig, A. (1925). *Sovremennaya kriminalistika. Metody rassledovaniya prestuplenij* [Modern criminalistics. Crime investigation methods] / per. s nem. Moskva [in Russian].
- Gromov, V. (1928). *Doznanie i predvaritelnoe sledstvie. Teoriya i tehnika rassledovaniya prestuplenij* [Inquiry and preliminary investigation. Theory and technique of criminal investigation]. Moskva [in Russian].
- Gromov, V. (1932). *Veshchestvennye uliki i nauchno-ugolovnaya tehnika: posobie dlya organov rassledovaniya* [Physical evidence and scientific-criminal technique: guidance for investigative bodies]. 2-e izd. Moskva [in Russian].
- Gromov, V. L., Lagovier, N. (1930). *Iskusstvo rassledovaniya prestuplenij. Dostizheniya i nedochety rozysknoj i sledstvennoj praktiki. Opyt analiza dokazatelstvennykh ulik* [The art of criminal investigation. Achievements and shortcomings of investigative and search practice. Experience in evidence analysis]: posob dlya organov rassledovan. Moskva. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/iskusstvo-rassledovaniya-prestupleniy-izvlechenie> [in Russian].
- Ivanov, A. N. (2012). Mark Evgenevich Evgenev-Tish (k 120-letiyu so dnya rozhdeniya) [Mark Evhenevych Evhenev-Tysh (for the 120th anniversary of his birth)]. *Vestnik kriminalistiki*. Vyp. 2 (42) [in Russian].
- Ivanov, V. M. (2003). *Istoriia derzhavy i prava Ukrainy* [History of Ukrainian State and Law]: navch. posib. Kyiv. Ch. 2 [in Ukrainian].
- Ivanov, V. M. (2013). *Istoriia derzhavy i prava Ukrainy* [History of Ukrainian State and Law]: pidruchnyk. Kyiv. Ch. 2. URL: http://kul.kiev.ua/doc/IDPU_Ivanov.pdf [in Ukrainian].
- Kak oni borolis protiv Lenina* (1937). Rech Gosudarstvennogo obvinatelya Prokurora SSSR tov. A. Ya. Vyshinskogo [How they fought against Lenin. The speech of the State Prosecutor of the USSR, Comrade

- A. Y. Vyshinsky]. Zasedanie 28 yanvarya ; po izd. Process antisovetskogo trockistskogo centra (23–30 yanvarya 1937 goda). Moskva. / B-ka Mihaila Gracheva. URL: http://grachev62.narod.ru/Tr_proc/chapt34_42.htm#chapt35 [in Russian].
- Motovilovker, Ya. O. (1956). *Pokazaniya i obyasneniya obvinyaemogo kak sredstvo zashity v sovetskom ugovnom processe* [Testimony and explanations of the accused as a means of defense in the Soviet criminal procedure]. Moskva [in Russian].
- Muzychenko, P. (2008). *Istoriya gosudarstva i prava Ukrainy* [History of Ukrainian State and Law]: ucheb. posob. 6-e izd., ispr. i dop. Kiev. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0001348> [in Russian].
- Niceforo, A. (1907). *La Police et l'Enquête judiciaire scientifiques*. Paris.
- Shifrotelegramma I. V. Stalina sekretaryam obkomov, kraikomov i rukovodstvu NKVD — UNKVD o primenenii mer fizicheskogo vozdejstviya v otnoshenii «vragov naroda» [Encrypted telegram from I. V. Stalin to the secretaries of regional committees, territorial committees and the leadership of the People's Commissariat of Internal Affairs — Regional Directorate of the People's Commissariat of Internal Affairs on the use of physical measures against “enemies of the people”] ot 10.01.1939 g. № 26/sh (dok. № 8) / Fond Aleksandra N. Yakovleva. URL: <https://www.alexanderyakovlev.org/fond/issues-doc/58623> [in Russian].
- Shnejkert, G. (1925). *Tajna prestupnika i puti k ee raskrytiyu. (K ucheniyu o sudebnyh dokazatelstvah)* [The secret of the criminal and the way to its disclosure. (To the doctrine of judicial evidence)] / per s nem. Moskva [in Russian].
- Shnejkert, G. (1926). *Vvedenie v ugovnuyu tehniku: rukovodstvo dlya shkol i kursov po podgotovke rabotnikov milicii i ugovnogo rozyska* [Introduction to criminal technique: a guide for schools and courses for training of police officers and criminal investigation] / per. s nem. Moskva [in Russian].
- Starushkevych, A. V. (2021). Istorychna periodyzatsiia (istoryko-khronolohichni aspekt) «metodiv rozsliduvannia» kryminalnykh pravoporushen [Historical Periodization (Historical and Chronological Aspect) of “Investigation Methods” of Criminal Offenses]. *Kryminalistyka i sudova ekspertyza*. Vyp. 66. DOI: 10.33994/kndise.2021.66.30 [in Ukrainian].
- Starushkevych, A. V. (2022). Rozroblennia metodiv rozsliduvannia zlochyniv u 20-kh rokakh mynuloho stolittia (na prykladi «zahalnoho metodu rozsliduvannia zlochyniv» I. M. Yakymova) [Development of crime investigation methods in the 20s of the last century (on the example of I.M. Yakymov's “common method of crime investigation”)]. *Kryminalistyka i sudova ekspertyza*. Vyp. 67. DOI: 10.33994/kndise.2022.67.26 [in Ukrainian].
- Tishchenko, V. V. (2007). *Teoretychni i praktychni osnovy metodyky rozsliduvannia zlochyniv* [Theoretical and practical foundations of crime investigation methodology]: monohrafiia. Odesa [in Ukrainian].
- Tishchenko, V. V. (2002). *Korystno-nasilstvennye prestupleniya: kriminalisticheskij analiz* [Acquisitive and violent crimes: forensic analysis]. Odesa. URL: <https://coollib.com/b/425251-valeriy-vladimirovich-tishchenko-koryistno-nasilstvennyie-prestupleniya-kriminalisticheskij-analiz> [in Russian].
- Uilz, U. (1864). *Opyt teorii kosvennykh ulik, obyasnenoj primerami* [Experience with indirect evidence theory illustrated with examples]: per. s 3-go izd. Moskva [in Russian].
- Vejngart, A. (1912). *Ugovnaya taktika. Rukovodstvo k razsledovaniyu prestuplenij* [Criminal tactics. Guide to criminal investigation] / per. s nem. Sankt-Peterburg [in Russian].
- Vinberg, A. I., Shaver, B. M. (1940). *Kriminalistika* [Criminalistics]: uchebnyk. Moskva [in Russian].
- Vozgrin, I. A. (1983). *Kriminalisticheskaya metoda rassledovaniya prestuplenij* [Forensic methods of criminal investigation]. Minsk [in Russian].
- Vozgrin, I. A. (1992). *Nauchnye osnovy kriminalisticheskoy metodiki rassledovaniya prestuplenij* [Scientific foundations of criminal investigation methods]: kurs lekcij. Sankt-Peterburg. Ch. 1. [in Russian].

- Vozgrin, I. A. (2003). *Vvedenie v kriminalistiku. Istorija, osnovy teorii, bibliografiya* [Introduction to criminalistics. History, fundamentals of the theory, bibliography]. Sankt-Peterburg. URL: <https://mybook.ru/author/igor-vozgrin/vvedenie-v-kriminalistiku-istoriya-osnovy-teorii-b/read/> [in Russian].
- Vozgrin, I. A. (2016). *Istorija zarozhdeniya i razvitiya kriminalisticheskoy metodiki rassledovaniya prestuplenij / Kurs kriminalistiki* [The history of origin and development of forensic methods of criminal investigation]: ucheb. posob. V 3 t. ; pod red. O. N. Korshunovoj. 2-e izd. T. 2: Obshie polozheniya kriminalisticheskoy metodiki. Metodika rassledovaniya prestuplenij protiv lichnosti. Metodika rassledovaniya prestuplenij protiv sobstvennosti [General provisions of forensic methodology. Investigation methodology of offenses against a person. Investigation methods of crimes against property]. Sankt-Peterburg. URL: https://bstudy.net/834520/pravo/istoriya_zarozhdeniya_razvitiya_kriminalisticheskoy_metodiki_rassledovaniya_prestupleniy_vozgrin [in Russian].
- Vyshinskij, A. Ya. (1955). *Sudebnye rechi* [Court Speeches]. 4-e izd. Moskva. URL: <https://library.khpg.org/files/docs/1359741502.pdf> [in Russian].
- Yakimov, I. N. (1924). *Prakticheskoe rukovodstvo k rassledovaniyu prestuplenij* [Practical guidance for crime investigation]. Moskva [in Russian].
- Yakimov, I. N. (1929). *Kriminalistika. Ugolovnaya taktika* [Criminalistics. Criminal tactics]. Moskva. URL: <https://sci-lib.biz/kriminalistika-pidruchniki/kriminalistika-rukovodstvo-ugolovnoy-tehnike.html> [in Russian].
- Zakharchenko, P. P. (2005). *Istoriia derzhavy i prava Ukrainy* [History of Ukrainian State and Law]: pidruchnyk. Kyiv. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0001080> [in Ukrainian].

Старушкевич, А. (2023). Розслідування справи за непрямими доказами: метод М. Є. Євгенєва. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. Вип. 1 (30). С. 162–179. DOI: 10.32353/khrife.1.2023.09.